

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процес : [підручник] / за ред. Ю.М. Грошового та О.В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
2. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания : [монография] / Ф.Н. Фаткуллин. – Казань, 1976. – 207 с.
3. Белкин Р.С. Собрание, исследование и оценка доказательств : [монография] / Р.С. Белкин. – М., 1966. – 295 с.
4. Грошевий Ю.М. Докази і доказування у кримінальному процесі : [наук.-практ. посіб.] / Ю.М. Грошевий, С.М. Стахівський. – К. : КНТ, 2006. – 272 с.
5. Черкасова Н.Ю. Исследование доказательств в суде первой инстанции : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Н.Ю. Черкасова. – Самара, 1993. – 251 с.
6. Шундигов В.Ю. Принцип непосредственности при расследовании и рассмотрении уголовных дел : [монография] / В.Ю. Шундигов. – Саратов, 1974. – 157 с.
7. Шейфер С.А. Доказательства и доказывание по уголовным делам : [монография] / С.А. Шейфер. – М., 2009. – 240 с.
8. Дехтяр О.Г. Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів та співвідношення механізму її реалізації під час досудового розслідування та судового розгляду / О.Г. Дехтяр // Прикарпатський юридичний вісник. – Вип. 1 (3). – 2013. – С. 320–328.
9. Тыричев И.В. Принципы советского уголовного процесса : [учебное пособие] / И.В. Тыричев. – М. : ВЮЗИ, 1983. – 80 с.
10. Маляренко В.Т. Конституційні засади кримінального судочинства : [монография] / В.Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 318 с.
11. Гриненко С.О. Реалізація принципу безпосередності на досудових стадіях кримінального процесу України : [монография] / С.О. Гриненко. – Х. : Оберіг, 2008. – 224 с.
12. Острійчук О.П. Місце показання в системі процесуальних джерел права / О.П. Острійчук // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 319–323.
13. Федорів І.Я. Показання як джерело доказів у кримінальному провадженні / І.Я. Федорів // Право і суспільство. – 2014. – № 4. – С. 301–307.

УДК 355.4+355.413(477)

**ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ
ОПЕРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

**CONCEPT, NATURE AND CONTENTS
OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE OPERATIVE ACTIVITY**

Найдьон Ю.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України*

Стаття присвячена розгляду поняття оперативної діяльності Служби безпеки України як основоположної категорії відповідної теорії та практики. Вивчення та узагальнення практики існування досліджуваного явища стало методологічною основою виведення поняття оперативної діяльності. Визначено істотні ознаки, притаманні оперативній діяльності Служби безпеки України, що лягло в основу вироблення відповідного поняття.

Ключові слова: оперативна діяльність, контррозвідувальна діяльність, оперативно-розшукова діяльність, конспірація, розвідувально-підбивна діяльність.

Статья посвящена рассмотрению понятия оперативной деятельности Службы безопасности Украины как основополагающей категории соответствующей теории и практики. Изучение и обобщение практики существования исследуемого явления стало методологической основой вывода понятия оперативной деятельности. Выведены существенные признаки, присущие оперативной деятельности Службы безопасности Украины, что легло в основу выработки соответствующего понятия.

Ключевые слова: оперативная деятельность, контрразведывательная деятельность, оперативно-розыскная деятельность, конспирация, разведывательно-подбивная деятельность.

The article deals with the concept of operative activity of the Security Service of Ukraine, as a fundamental category of its theory and practice. Studying the practices of the phenomenon existence has become the methodological basis of the concept of the operative activity. Essential features, inherent to the Security Service of Ukraine operative activity have formed the basis to make the relevant concept.

Key words: operative activity, counter-intelligence activity, operative-search activity, conspiracy, intelligence and subversion.

Постановка проблеми. Становлення та розвиток будь-якої науки, як правило, забезпечується стабільним понятійним апаратом, який, насамперед, є надій-

ним інструментом розробки відповідної теорії та узагальнення практики існування досліджуваного явища чи процесу. Не є винятком у контексті зазначеного й

оперативна діяльність, стан розвитку наукових знань якої започаткований ще у минулому столітті. Саме тоді у радянських наукових розвідках почався активний пошук шляхів оптимізації діяльності органів державної безпеки, спрямованої на виявлення, попередження та припинення розвідувально-підривної та іншої протиправної діяльності, основоположною складовою чого є оперативна діяльність.

Зважаючи на викладене, ґрунтовне теоретичне забезпечення оперативної діяльності Служби безпеки України (далі – СБ України) повинне базуватись на системі чітких, глибоко аргументованих понять та категорій, що мають застосовуватись у відповідних наукових дослідженнях, законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах тощо. Тому однією з нагальних проблем наукового забезпечення оперативної діяльності СБ України є створення її єдиної теорії, основоположними засадами якої є теоретико-правове розуміння останньої, визначення її сутності та змісту, формування методологічних підходів до її побудови. Вироблення поняття оперативної діяльності СБ України має не тільки наукову актуальність, що сприятиме розробці відповідної теорії, а і практичну, яка полягає у необхідності вироблення єдиного підходу до розуміння практики здійснення цієї діяльності, що сприятиме усвідомленню її функціонального призначення, логіки та взаємозв'язку елементів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового та організаційного забезпечення виявлення, попередження та припинення розвідувально-підривної та іншої протиправної діяльності є предметом досліджень багатьох науковців різних історичних періодів, серед яких О.М. Бандурка, В.О. Білецький, О.М. Джужа, П.С. Дмитрієв, О.Ф. Долженков, А.П. Закалюка, О.Г. Кальман, О.О. Кваша, М.І. Камлик, І.П. Козаченко, В.О. Козенюк, С.В. Корнаков, О.М. Костенко, В.А. Ліпкан та О.С. Ліпкан, В.К. Лисиченко, М.М. Литвин, О.М. Литвинов, В.П. Меживий, В.Г. Пилипчук, І.В. Сервецький, М.О. Шилін, О.М. Юрченко та ін. Разом із тим системний аналіз наукових доробок, дисертаційних досліджень, навчально-методичної літератури, присвячених правовим та організаційним основам протидії протиправним посяганням іноземних спецслужб, окремих організацій, груп та осіб на державну безпеку України, свідчить про фрагментарне дослідження проблем визначення поняття, сутності та змісту оперативної діяльності СБ України, що зумовлює необхідність проведення окремого дослідження у визначеному напрямку.

Метою статті є дослідження сутності та змісту оперативної діяльності СБ України як складової протидії розвідувально-підривній та іншій протиправній діяльності й утворення відповідного поняття.

Виклад основного матеріалу. Що саме означає поняття оперативної діяльності? У контексті розвитку зазначеного напрямку дослідження доцільно звернути увагу на саме «техніку» утворення поняття, що є формою мислення, яка відтворює предмети і явища в їх істотних ознаках [1, с. 25]. Складність та бага-

тогранність утворення поняття знаходить своє відображення у тому, що у сучасній науці існує багато способів зазначеного процесу. Так, наприклад, В.П. Кузнецов у своїй роботі «Поняття та його структура» описує понад 60 наявних підходів до визначення поняття, що підштовхнуло його до роботи над теорією триплетної моделі, згідно з якою поняття розглядається як складна структура, що містить три типи інформації. Перший тип стосується суттєвостей, які підпадають під поняття, їх властивостей, відношень та закономірностей. Другий тип стосується засобів та способів представлення першої інформації в інтелектуальних системах. Третій тип стосується зв'язку першої та другої інформації та методів його конституювання [2, с. 99]. Розглядаючи процес утворення поняття (концепту), заслуговує на увагу думка Д.С. Лихачова, відповідно до якої виявлення будь-якого явища полягає у логіко-пізнавальному процесі пошуку його назви [3]. Логіка наукових досліджень насичена роботами Є.К. Войшвилла, який присвятив значну кількість своїх робіт розробці сутності та змісту поняття. Наукове поняття, на думку Є.К. Войшвилла, як форма логічного мислення є концентрованим відображенням внутрішніх, істотних, визначальних якостей і закономірних зв'язків предметів матеріального світу [4, с. 88]. Вищезазначене є методологічним орієнтиром у процесі вироблення поняття оперативної діяльності СБ України.

Під час утворення поняття також необхідно зважати на те, що його правильність та чіткість безпосередньо залежить від розуміння його змісту, який у науковій літературі характеризується як сукупність наявних істотних ознак предметів, відображених у понятті [1, с. 29]. Під істотними ознаками розуміють найголовніші з них, основні, визначальні – ті, які зумовлені глибинними зв'язками і тенденціями розвитку та пізнаються на рівні теоретичного мислення [5, с. 227]. Через виявлення ознак, які становлять зміст поняття, а також знання про те, у яких конкретних формах дійсно існують ці узагальнені в понятті предмети, окреслюється відповідна система знань.

Розглянуті підходи до розуміння сутності та змісту поняття визначили основу логічного процесу утворення поняття оперативної діяльності СБ України. Водночас для якісної реалізації поставленої мети необхідно враховувати принципи діалектичної логіки: всебічність розгляду об'єкта; історичний підхід до вивчення об'єкта, дослідження його розвитку; виділення головного (визначального) елемента, що визначає характер об'єкта; виявлення сутнісних ознак об'єкта, що досліджується через розкриття їх конкретних протиріч; конкретність істини; розгляд об'єкта як цілісної розвиненої системи [6, с. 45]. Вищезазначені принципи у сукупності з такими логічними способами, як порівняння, аналіз, синтез, абстрагування та узагальнення, слугують методологічним підґрунтям утворення поняття оперативної діяльності СБ України, що має стати надійним засобом пізнання проблем зазначеної діяльності.

Аналіз дисертаційних досліджень, монографій, окремих наукових доробок, присвячених проблемам

правового та організаційного забезпечення оперативної діяльності різних історичних періодів, свідчить, що остання, як теоретична та прикладна категорія, з'явилась за часів діяльності органів державної безпеки СРСР. Так, у наукових роботах радянських часів, присвячених дослідженню проблем гарантування державної безпеки, спостерігається однаковість поглядів учених на оперативну діяльність як основоположну складову діяльності органів державної безпеки. Сутність оперативної діяльності полягала у негласному (конспіративному) виявленні, попередженні та припиненні розвідувально-підривної посягань на державну безпеку шляхом застосування спеціальних сил, засобів, форм та методів. Наукові дослідження протидії розвідувально-підривної та іншій протиправній діяльності у пострадянський період свідчать про існування оперативної діяльності, притаманної саме оперативним підрозділам, яка має негласний характер, здійснюється із використанням спеціальних сил, засобів, методів та має тільки їй властиві ознаки, що відрізняють її від інших видів діяльності, наприклад, адміністративної, управлінської, господарської тощо.

Ураховуючи зазначене, можна дійти висновку, що науковці різних історичних періодів серед інших видів діяльності, що мають здійснювати органи державної безпеки для виконання покладених на них завдань, виокремлюють певний вид негласної діяльності – оперативну діяльність, що здійснюється із застосуванням спеціальних сил, засобів, методів для протидії розвідувально-підривної та іншій протиправній діяльності. Таким чином, негласність можна вважати істотною ознакою оперативної діяльності, тому що саме конспіративний характер її здійснення є основоположною складовою зазначеної діяльності, що відрізняє її від інших видів діяльності органів державної безпеки, наприклад, адміністративної, управлінської, кримінально-процесуальної тощо.

Для забезпечення всебічного вивчення поняття оперативної діяльності, на нашу думку, необхідно з'ясувати значення слів, що його утворюють, тобто здійснити його текстове тлумачення, що використовується як один зі способів тлумачення норм права. Його суть полягає у з'ясуванні змісту норми права через граматичний аналіз її словесного формулювання, передусім, через установлення значення кожного слова і виразу, вжитих у нормативному розпорядженні [7, с. 205].

Зважаючи на викладене, необхідно здійснити аналіз таких категорій, як «оперативний» та «діяльність». Так, термін «оперативний» є досить розповсюдженим у спеціальній науковій літературі різних історичних періодів, матеріалах практики з виявлення, попередження та припинення розвідувально-підривної та іншої протиправної діяльності. Загалом термін «оперативний», згідно із проведеним аналізом наукових доробок, наукової та навчальної літератури, вживається у багатьох сферах життєдіяльності держави. Він знайшов своє відображення у різних підходах до тлумачення його значення, серед яких: 1) пов'язаний із хірургічною операцією; хірургіч-

ний; 2) пов'язаний із військовою операцією; 3) той, що безпосередньо здійснює що-небудь, виконує певне завдання [8, с. 845]; 4) здатний правильно і швидко виконувати ті чи інші практичні завдання; дійовий [9, с. 704]. Саме ж слово «оперативність» походить від латинського «operatio» – дія, що спрямована на виконання будь-якого завдання [10]. Зважаючи на викладене, можемо дійти висновку, що у загальноприйнятому розумінні «оперативний» – дієвий, пов'язаний із виконанням певних завдань. У такому разі використання у положеннях чинного законодавства, що становить правову основу діяльності СБ України, словосполучень «оперативні підрозділи», «оперативні засоби», «оперативні обліки» тощо є виправданим та має тлумачитись як підрозділи, засоби, обліки тощо, пов'язані з виконанням покладених на СБ України завдань.

Етимологічний аналіз слова «діяльність» свідчить, що зазначена категорія має фундаментальне значення для широкого кола гуманітарних наук, таких як філософія, історія, психологія тощо через те, що дозволяє зрозуміти явища суспільного життя у їх функціональній ролі та генезі. Зазначене породжує різноплановість підходів до змісту, який вкладається у поняття діяльності. У загальному розумінні діяльність визначається як застосування своєї праці до чого-небудь; праця, дії людей у якій-небудь галузі [11]. Загалом слід зазначити, що категорія «діяльність» породжена класичною німецькою філософією, у якій остання відображала духовні, ідеальні процеси. По суті, основою цього використання стало розуміння діяльності Г.В.Ф. Гегеля, де зазначений термін вживається у тріаді «мета – діяльність – матеріал». Діяльність – це те, що втілює мету (об'єктивну, але ідеальну) у матеріал (теж об'єктивний, але реальний). Таким чином, Г.В.Ф. Гегель розглядав діяльність як процес реалізації мети, перетворення ідеального в матеріальне [12, с. 312–327]. У діалектичному матеріалізмі діяльність розумілася як доцільна дія або система дій людини. Згодом до цього додалася ще вимога свідомості [13]. З погляду соціології, поняття «діяльність» традиційно виступає синонімом терміна «дія». Психологія, у загальному розумінні, визначає діяльність як свідомий та цілеспрямований процес, основою якого є сили та фактори, що спонукають людину до певних дій. Водночас саме філософське підґрунтя розуміння поняття діяльності, що складається з мети, потреби, результату та безпосереднього процесу переходу від ідеального до матеріального, стане основою під час вироблення поняття оперативної діяльності СБ України.

Для визначення поняття оперативної діяльності СБ України доцільно розглянути зміст діяльності Служби, за основу чого взяте розуміння діяльності як сукупності взаємопов'язаних дій, елементами якої виступають мета, потреби, дії. Отже, на Службу безпеки України, як державний правоохоронний орган спеціального призначення, чинним законодавством покладено гарантування державної безпеки. Із зазначеного можна зробити висновок, що метою

діяльності СБ України є відвернення загроз державній безпеці України. Аналіз правового забезпечення діяльності СБ України свідчить, що для реалізації поставленої мети СБ України, у межах визначеної законодавством компетенції, забезпечує захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань із боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці [14]. Гарантування державної безпеки також полягає у попередженні, виявленні, припиненні та розкритті злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Вищезазначене здійснюється уповноваженими оперативними підрозділами СБ України під час проведення контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності, що регулюються відповідними законодавчими актами – законами України «Про оперативно-розшукову діяльність» та «Про контррозвідувальну діяльність». Аналіз змісту вказаних законів, а також Закону України «Про Службу безпеки України» свідчить, що діяльність СБ України спрямовується на гарантування державної безпеки і полягає у виявленні, попередженні та припиненні протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, організацій, окремих груп та осіб на державну безпеку України, усуненні умов, що їм сприяють, та причин їх виникнення. Зазначене є основними функціональними завданнями, вирішення яких є запорукою результативної нейтралізації Службою безпеки України загроз державній безпеці України, а отже, досягнення мети діяльності Служби.

Потреба у гарантуванні державної безпеки спричинена, передусім, необхідністю встановлення сприятливих умов для сталого, поступального розвитку держави у будь-яких сферах життєдіяльності. Зазначене досягається шляхом відвернення зовнішніх та внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань іноземних спецслужб, окремих організацій, груп та осіб на системотворювальну сутність держави: державний суверенітет, територіальну цілісність, конституційний лад та ін. визначені чинним законодавством особливі об'єкти захисту у сфері гарантування державної безпеки. Особливої актуальності зазначене набуває у зв'язку з необхідністю стабілізації складної військово-політичної, економічної обстановки на Сході України, нейтралізації зовнішніх та внутрішніх загроз безпеці держави, особливо терористичного характеру, що активно використовуються іноземними спеціальними службами, злочинними організаціями тощо для проведення розвідувально-підривної та іншої протиправної діяльності. Ураховуючи викладене, абсолютно аргументованим є визнання

державою необхідності гарантування державної безпеки, що покладено на СБ України та знайшло своє відображення у положеннях чинного законодавства.

Зважаючи на об'єктивну необхідність протидіяти посяганням іноземних спецслужб, окремих організацій, груп та осіб на державну безпеку України, доцільно звернути увагу на те, що згідно з положеннями чинного законодавства виявлення, попередження та припинення розвідувально-підривної та іншої протиправної діяльності уповноважені оперативні підрозділи СБ України мають право здійснювати як гласно, так і негласно. Підтвердженням зазначеного є зміст законів України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про Службу безпеки України», положень глави 21 Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, що в сукупності становлять правове забезпечення діяльності СБ України. Негласність виконання покладених на СБ України завдань обумовлена і зростанням рівня латентної злочинності, використанням іноземними спеціальними службами, окремими організаціями, групами та особами конспіративних методів реалізації їх злочинних посягань на державну безпеку України, протидія чому набуває особливої актуальності в умовах подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності нашої держави.

Ураховуючи викладене, можна виокремити основні ознаки оперативної діяльності, що у сукупності складають її зміст: 1) наявність спеціального суб'єкта – уповноважені оперативні підрозділи державного правоохоронного органу спеціального призначення, який гарантує державну безпеку України; 2) наявність спеціальної мети – захист безпеки держави, її законних інтересів та прав громадян від реальних та потенційних загроз, що реалізуються шляхом проведення розвідувально-підривної та іншої протиправної діяльності; 3) специфічність завдань – негласна протидія (виявлення, попередження, припинення) реальним і потенційним, зовнішнім та внутрішнім загрозам державній безпеці України, передусім, розвідувально-підривного та терористичного характеру; 4) специфічні вимоги до організації процесу – здатність ефективно, своєчасно нейтралізувати загрози державній безпеці України, відвертати шкідливі наслідки законним інтересам держави та громадян, усувати причини та умови, що сприяють виникненню таких загроз. Особливістю реалізації вищезазначеного є недопущення розголошення спеціальних засобів, форм, методів, що використовувались для досягнення поставленої мети; 5) спрямованість на конкретний об'єкт – зовнішні та внутрішні загрози державній безпеці України, потенційними чи реальними носіями яких є іноземні спецслужби, злочинні організації, окремі групи та особи; 6) наявність специфічного виконавчого інструменту для досягнення мети – негласні сили, засоби, форми і методи, факт про використання яких не має бути розголошеним.

Ураховуючи проведені дослідження, сутністю оперативної діяльності є захист державного суве-

ренітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від реальних та потенційних, зовнішніх та внутрішніх загроз, особливо розвідувального та терористичного характеру, шляхом негласного використання спеціальних форм, методів, сил і засобів.

Зміст оперативної діяльності СБ України має полягати у негласному виявленні, попередженні та припиненні розвідувально-підривної та іншої протиправної діяльності з метою захисту законних інтересів держави, а також усуненні причин та умов, що сприяють реалізації злочинних посягань на державну безпеку України.

Висновки. Зважаючи на результати проведеного аналізу наукових розвідок, що торкалися проблем поняття оперативної діяльності, положень чинних законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, ми можемо зробити висновок, що оперативна діяльність є невід'ємною складовою гарантування уповноваженими оперативними підрозділами СБ України державної безпеки. З метою формулювання єдиного підходу до розуміння сутності та змісту оперативної діяльності СБ України вироблено її від-

повідне поняття. Так, під оперативною діяльністю СБ України розуміється негласна діяльність у сфері гарантування державної безпеки, що здійснюється уповноваженими оперативними підрозділами СБ України шляхом реалізації наданих їм положеннями чинного законодавства прав у сфері контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності, спрямованої на виявлення, попередження та припинення розвідувально-підривної та іншої протиправної діяльності іноземних спеціальних служб, окремих організацій, груп та осіб, а також усунення причин та умов, що сприяють виникненню загроз державній безпеці України.

Отже, оперативна діяльність СБ України займає важливе місце в системі оперативно-службової діяльності органів та підрозділів Служби і потребує ґрунтовного наукового осмислення, багатодисциплінарного аналізу в контексті гарантування державної безпеки, а також розвитку теоретичних поглядів, здатних відповідним чином відобразити у наукових категоріях уявлення про сучасні соціальні, політичні та економічні процеси, пов'язані з діяльністю спеціальних служб та правоохоронних органів у протидії розвідувально-підривній та іншій протиправній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жеребкін В.Є. Логіка : [підручник] / В.Є. Жеребкін. – 8-е вид., стереотип. – К. : Т-во «Знання»; КОО, 2005. – 255 с.
2. Кузнецов В.П. Понятие как форма мышления / В.П. Кузнецов. – К. : Вид-во Інституту філософії НАН України, 1997. – 238 с.
3. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Известия РАН – 1993. – № 1. – С. 3–9.
4. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления / Е.К. Войшвилло. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 239 с.
5. Розенталь М.М. Принципы диалектической логики / М.М. Розенталь. – М., 1960. – 227 с.
6. Карабанов Н.В. Проблемы развития социальных понятий / Н.В. Карабанов. – М. : Наука, 1985. – 176 с.
7. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права : [навчальний посібник] / С.Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 335 с.
8. Великий тлумачний словник української мови (з додат., доповн. та CD) / уклад. і головн. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
9. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. І.К. Білодід та ін. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 5. – 1974. – 940 с.
10. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. О.С. Мельничук та ін. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 4 : Н–П / [уклад. Р.В. Болдирев та ін.] ; ред. тому В.Т. Коломієць, В.Г. Складенко. – 2003. – 656 с.
11. Словник української мови : в 11 томах. / ред. кол. І.К. Білодід та ін. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 2. – 1971. – 1462 с.
12. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1975. – Т. 1. – 1975. – 452 с.
13. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Смысл; Академия, 2005. – 352 с.
14. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.